

LJUBICA RADIC

UKRASNI I SIMBOLIČNI MOTIVI NA STEĆCIMA CRKVINE U BISKUPIJI KOD KNINA¹

UDK 904:726.825(497.13)„653”
Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper
Primitljeno: 11. IX. 1989.
Received:

Ljubica Radić
YU — 59300 Knin
Muzej Kninske krajine,
Tvrđava

Autorica obrađuje ukrasne motive prikazane na nadgrobnim spomenicima — stećcima, na arheološki značajnom srednjovjekovnom lokalitetu Crkvina u Biskupiji kod Knina. Nakon kataloške obrade donosi se odgovarajući komentar s osvrtom na simbolični i likovni sadržaj motiva od kojih se neki prvi put predstavljaju znanstvenoj javnosti.

Na Crkvini, jednom od najpoznatijih i često citiranih arheoloških lokaliteta, koji je znatno obogatio starohrvatsku baštinu, nastala je i najveća nekropola stećaka Kninske krajine. Nastavljajući tradiciju kulturnog mjesta na kome pokapanje traje od ranog srednjeg vijeka do naših dana, ova velika kasnosrednjovjekovna nekropola dio je neprekinute niti kulturnog kontinuiteta. Na ovom mjestu, stećci su ostali sve do danas u biskupijskom ambijentu uz konzervirane ostatke trobrodne bazilike i samostana, sa svojim isklesanim porukama ostavljajući nam tragove duhovne kulture svoga vremena. Njihov nastanak u okrilju feudalnog društva vezan je za opća shvaćanja, političke i gospodarske veze i kulturne utjecaje koji su se prepletali na ovom strateški značajnom području. Osnovna obilježja biskupijskih stećaka i kronološki okvir u kojemu su nastali povezuju ih s ostalim stećcima na širem području naše zemlje, što se može pratiti i preko ukrasnih motiva. Ovaj prilog posvećen je dosad poznatim motivima stećaka s Crkvine, kao jedna od mogućih interpretacija estetskog i simboličnog sadržaja ovih predstava.

Od 114 stećaka, koliko ih pripada Crkvini, 27 imaju razne ukrasne motive.² Slijedi opis tih motiva prikazanih na priloženim tablama ili fotografijama.³

¹ O ovom lokalitetu i ostalim osnovnim osobinama stećaka bilo je riječi u referatu Lj. Radić, Stećci Kosova polja kod Knina pročitano na Znanstvenom skupu »100 godina Kninskog starinarskog društva«, Knin 1987.

² Jedan ukrašeni stećak odavde je prenesen na grob fra Luje Maruna na kninsko groblje, a drugi u Zadar, tako da se sada na samom lokalitetu nalazi 112 stećaka, od toga 25 ukrašenih. U radu S. Bešlić, Dvije nekropole stećaka

1. Veći latinski križ širih ravnih krakova od kojih donji rašljasto završava.

2. Pri vrhu spomenika manji koso postavljeni križ čiji se krakovi prema krajevima šire, a donji ima polukružan završetak. Sasvim pri dnu šestolatična rozeta s polumjesecom u zajedničkom motivu.

3. Latinski križ većih dimenzija, vrlo plastičan. Krakovi se prema krajevima šire i konkavno završavaju.

4. Kao ukras javlja se veća reljefno istaknuta površina (52 x 42 cm), ali zbog djelovanja atmosferilija i oštećenosti ne može se odrediti što je predstavljala.

5. Latinski križ ravnih krakova, većih dimenzija.

6. Veliki stilizirani ljiljan na dvostepenom postolju sa simetrično savijenim listovima prema središnjem dijelu koji ima rombičan završetak. Ovaj ljiljan djeluje i antropomorfno, a njegova je visina 86 cm.

7. Veći latinski križ s proširenim krakovima, a ispod njega polumjesec okrenut prema rozeti sa šest latica.

8. Mač i štap spojeni su u jedan motiv. Drška štapa koja je s mačem vezana krsnicom, lučno je savijena. Mač je dug 118 cm, a štap 62 cm. Oba ta motiva izvedena su reljefno, dok su korice mača urezane u kamen (sl. 1).

9. Ukras ovog originalno oblikovanog spomenika predstavlja jednostruka i dvostruka profilacija koja teče oko njega. Širina profilacije je oko 5 cm (sl. 2).

10. Običan križ s rašljastim donjim krakom koji gotovo dodiruje rombičnu glavu ljiljana ispod njega. Ljiljan je stiliziran i antropomorfan.

11. Manji križ u reljefnom pravokutniku (79 x 42 cm). Pretpostavljamo da se ovdje nalazio još neki motiv ali sada neprepoznatljiv.

12. Polumjesec, mač, rozeta i štit ukrasna su kompozicija tog sad oštećenog spomenika. Mač nije sačuvan u cijeloj dužini, a nalazi se u uspravnom položaju pokraj štita koji je u gornjem dijelu zaobljen i ima otvor za koplje. Ne zna se kakav je bio donji dio ovog štita, jer donji dio spomenika nije pronađen. Svi ukrasi su vrlo plastični.

13. Veći latinski ravni križ (sličan br. 5) sada napuknut.

14. Manji križ s horizontalnim zaobljenim i vertikalnim ravnim krakovima.

15. Veliki latinski križ širih ravnih krakova (vis. 89 cm).

16. Križ, polumjesec i rozeta u zajedničkom motivu: križ (kao br. 3) čiji se horizontalni krak završava polumjesecom, a vertikalni rozetom s osam latica.

17. Grčki križ s rašljastim donjim dijelom a ispod njega polumjesec sa šestolatičnom rozetom.

u okolini Knina, *Naše starine*, XIV—XV, Sarajevo 1978, navodi se postojanje samo 14 ukrašenih stećaka, pa su tako i neki ukrasni motivi ostali nezapaženi. Kod pojedinih stećaka nije pravilno uočen međusobni odnos ukrasnih motiva: usp. sa str. 99. i 100, sl. 5, 6, 8 i 10 citiranog rada s brojevima 7, 8, 16 i 24 u ovom prilogu (tekst i table).

³ Kataloške brojeve prate identični brojevi na priloženim tablama (kod br. 4 to nije bilo moguće, a za br. 27 vidi bilj. 6). Crteže izradio D. Sinobad.

18. Križ i ljiljan slično opisanom br. 10, samo što su vanjski listovi ljiljana povijeni na originalan način prema rombičnoj glavi.

19. Veliki stilizirani križ na postolju s dva horizontalna kraka: na krajevima gornjeg dužeg uzdižu se dva simetrična pravokutna proširenja (vis. 20 cm) koja podsjećaju na stilizirane kule, dok su ostali krakovi pravokutno prošireni. Ukupna visina križa iznosi 82 cm (sl. 3).

20. Latinski križ na postolju s horizontalnim ravnim krakom i vertikalnim koji je pravokutno proširen.

21. Križ, gotovo identičan br. 3, ali je njegova plastičnost veća.

22. Veći latinski križ s pravokutno proširenim krakovima.

23. Stilizirani motiv koji podsjeća na ljiljan sa simetrično savijenim listovima prema stabljici koja završava manjim križem.

24. Vrlo stilizirani ljiljan s dosta raširenim vanjskim listovima, a u čijem se središnjem dijelu nalazi križ.⁴

25. Križ, ljiljan i mač ukrasi su stećka koji je uzidan u apsidu novije crkve. Križ je običan, grčki, a ispod ljiljan, sličan liku br. 6, te do njih mač u uspravnom položaju.

26. Križ s pravokutno proširenim gornjim krakom i stilizirani ljiljan na postolju, u kombinaciji koja je prije opisana (kao br. 10)⁵ (sl. 4).

27. Veliki pravokutni štiti i koplje ispod njega. Na štiti ljiljan i polumjesec kao heraldičke oznake.⁶

Kao dominantan motiv na stećcima Crkvine javlja se križ (čak 21 put), i to u formi latinskog i grčkog. Najčešće je upotrijebljen latinski križ u raznim varijantama: krakovi križa su ravni ili se proširuju prema završetku koji je ravan, konkavan, rašljast ili pravokutno proširen.⁷ Neki križevi imaju i postolje, što podsjeća na kalvarijski križ koji se inače javlja na stećcima Hercegovine.⁸ Posebno je interesantan križ na postolju br. 19 s dva horizontalna kraka i ukrasima koji podsjećaju na kule.⁹ Smatramo da ovako brojno javljanje križeva govori o kršćanskom obilježju ove nekropole na kojoj je sve do danas nastavljena tradicija kulta, a s njim i simbolika. Motiv križa jedan je od najčešćih motiva na

⁴ P. Kaer, O stećcima, *Starohrvatska prosvjeta*, god. I, br. 3, Knin 1895, 157—164, Tab. III nalazimo takav motiv bez podataka i pretpostavljamo da je riječ o ovom motivu s Crkvine..

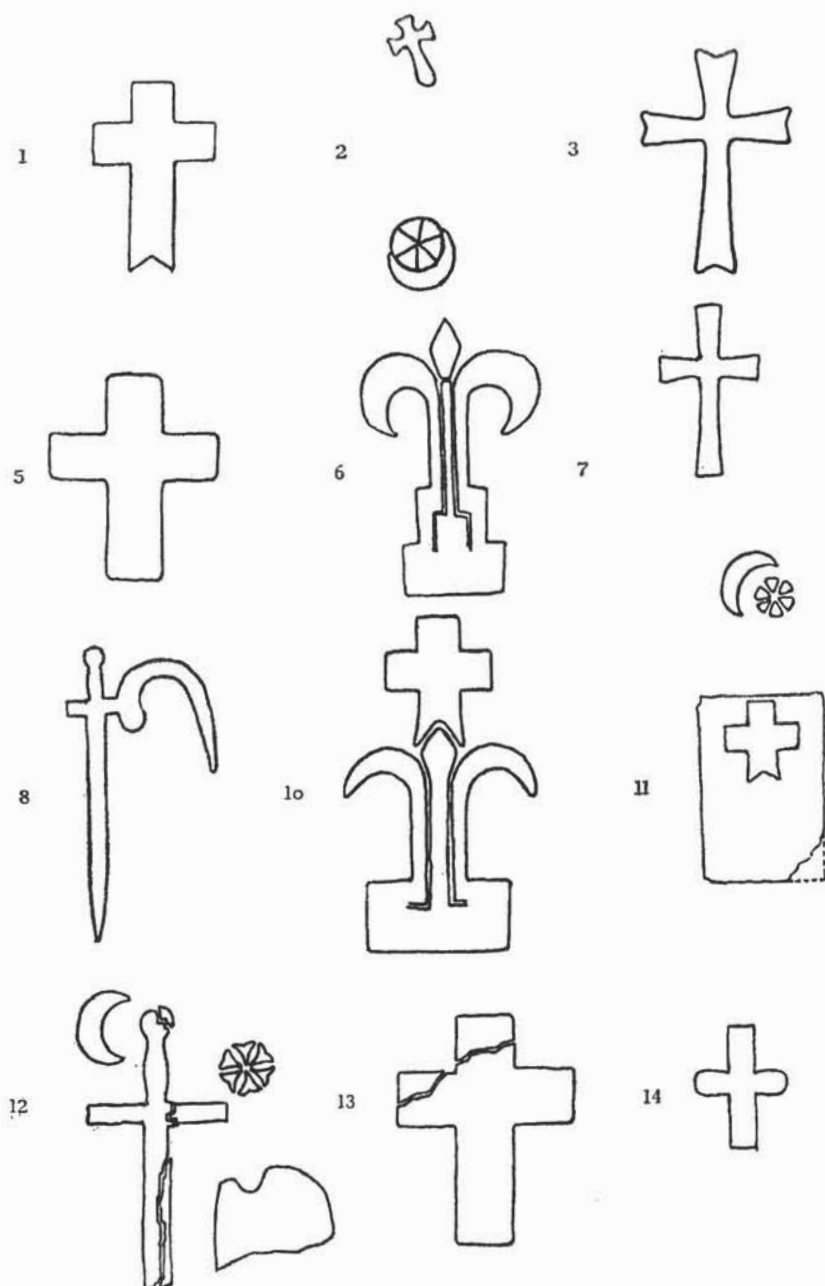
⁵ S. Gunjača, Radovi na Crkvini u Biskupiji god. 1957, *Ljetopis JAZU*, knj. 64, Zagreb 1960, 202, sl. 1, donosi se fotografija ovog stećka koji je 1969. godine prenesen na Marunov grob prilikom obilježavanja 30. obljetnice njegove smrti.

⁶ Ovaj se stećak nekoliko puta spominje u literaturi, a donosi se i njegova fotografija. S. Bešlagić ga je vidio kod crkve Sv. Donata u Zadru. O tome: S. Bešlagić, Kupres, Sarajevo 1954, 166; isti, Dvije nekropole stećaka u okolini Knina, 101, 102 sl. 12; D. Vidović, Simbolične predstave na stećcima, *Naše starine*, II, Sarajevo 1954, 122 Tab. II, br. 47, 130 sl. 12; M. Wenzel, O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 14, Split 1962, 87, T. IV, 89; D. Vidović i M. Wenzel samo se osvrću na predstave sa štita.

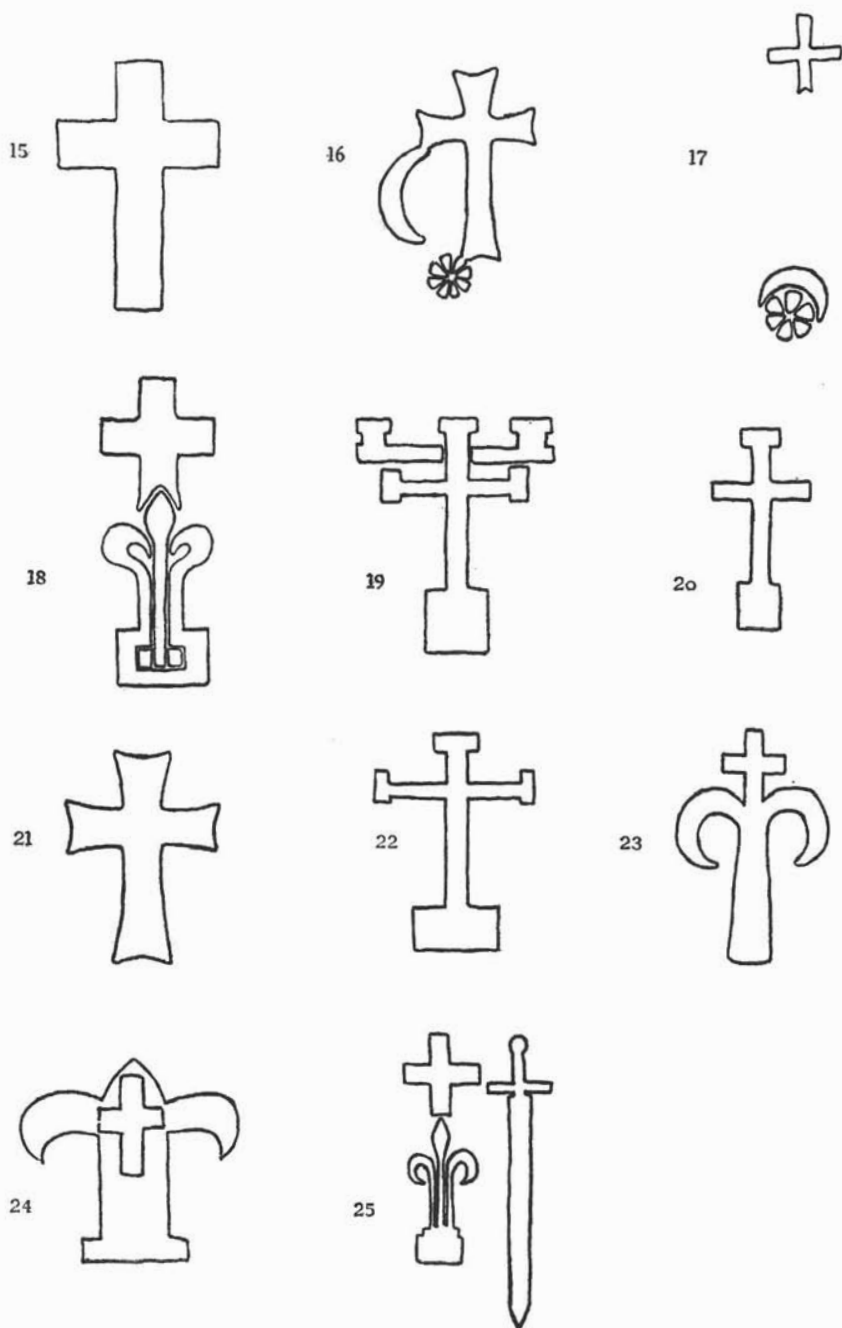
⁷ S. Bešlagić, Stećci na Blidinju, JAZU, Zagreb 1959, sl. 13, takvo proširenje kraka križa bilježi u Risovcu, str. 19.

⁸ D. Vidović, o. c., 120 i govori o utjecajima s Istoka.

⁹ L. Katić, Stećci Imotske krajine, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser. sv. 3, Zagreb 1954, sl. 40, donosi vrlo sličnu predstavu kula.

Crtež 1. Ukrasni i simbolični motivi na stećcima. — *Ornamental and symbolic motifs on tombstones — stećci*

Crtež 2. Ukrasni i simbolični motivi na stećcima. — *Ornamental and symbolic motifs on tombstones — steći*

stećcima. Najbrojnije je zastupljen na stećcima Imotske krajine,¹⁰ okoline Zadra¹¹ i Trogira,¹² kao i u nekim područjima Bosne i Hercegovine.¹³

Drugi po zastupljenosti je motiv ljiljana (8 puta) koji je stiliziran i manje ili više antropomorfan, a i on se javlja na postolju. Kod većine stilizacija središnji dio ima rombičan završetak, u dva slučaja jajolik, dok se jednom završava križem (br. 23). Listovi sa strane savijaju se prema stabljici ili, iznimno, prema rombičnoj glavi (br. 18). Vrlo je zanimljiv stilizirani ljiljan u kojem je isklesan križ (br. 24). Motiv ljiljana ovdje nalazimo najčešće s križem, samo jednom samostalno i jednom na štitu. Već je prije istaknuto njihovo zajedničko javljanje kao specifikum stećaka Kosova polja, a posebno je naglašena čvrsta veza ta dva motiva na Crkvini.¹⁴ Poznato je da je ljiljan uz križ glavni motiv kršćanske ikonografije pa ovako brojna upotreba križeva, a s njima i ljiljana svakako ide u prilog mišljenju istraživača koji u njima vide kršćanske simbole.¹⁵ I antropomorfne stilizacije ljiljana idu u prilog tom viđenju, kao i javljanje ovih dvaju motiva na postolju. Ljiljani se mogu tretirati i kao simboli anžuvinske vlasti,¹⁶ te kao heraldički i ukrasni motivi.¹⁷ Motiv ljiljana je inače karakterističan za stećke Imotske krajine¹⁸ i zapadne Bosne,¹⁹ dok se u nekim područjima javlja samo sporadično, i to u stiliziranom obliku.²⁰

Motivom polumjeseca i rozete, koja može predstavljati i zvijezdu, ukrašeno je pet spomenika. Najčešće su predstavljeni uz motiv križa, pa se pretpostavlja da je i njihova simbolika slična,²¹ premda ima i drugih tumačenja.²² Nalazimo ih zajedno uz mač i štit što upućuje na heraldičko značenje. Polumjesec je jednom predstavljen i s ljiljanom na štitu u svojstvu heraldičke oznake.²³ Motiv polumjeseca i rozete ovdje nije tako brojnan kao na ostalom dalmatinskom području (Šibenik, Trogir, Zadar, Makarska, Imotska krajina) te u Bosni i Hercegovini.²⁴

¹⁰ Isti, o. c., 163.

¹¹ Š. Bešlagić, Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra, *Radovi*, XXI, Zadar, 1974, 78.

¹² Isti, Stećci u okolini Trogira, *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, 45, Beograd 1981, 184, 185.

¹³ Isti, Kupres, 175; M. Vego, Ljubuški, Zemaljski muzej Sarajevo, 1954, 41. i dr.

¹⁴ Lj. Radić, Stećci Kosova polja kod Knina.

¹⁵ D. Vidović, o. c., 125, 127; M. Wenzel, o. c., 89, 90; Š. Bešlagić, Stećci — Kultura i umjetnost, Sarajevo 1982, 195.

¹⁶ I. Babić, Anžuvinski biljezi u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 1983/84, 323, 327, 328.

¹⁷ Š. Bešlagić, o. c., 219.

¹⁸ L. Katić, o. c., sl. 21, 27, 34, 45. i dr.

¹⁹ Š. Bešlagić, Kupres, 163; isti, Stećci na Blidinju, 53.

²⁰ Tako npr. Š. Bešlagić, Stećci u okolini Šibenika, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, I, Zagreb 1975, 189, sl. 24, 190 sl. 25; Š. Bešlagić, Stećci u okolini Trogira, 179, sl. 28.

²¹ D. Vidović, o. c., 134; A. Benac, Radimlja, Sarajevo 1950, 31; Š. Bešlagić, Stećci — Kultura i umjetnost, 167, s opširnom bibliografijom, 168, 170, 171.

²² A. Benac, Široki brijeg, Sarajevo 1952, 44; Š. Bešlagić, o. c., 171.

²³ Š. Bešlagić, Dvije nekropole stećaka u okolini Knina, 102.

²⁴ Š. Bešlagić, Stećci u okolini Šibenika, 194; isti, Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra; 78; isti, Stećci u okolini Trogira, 184; N.

Mač nalazimo na tri spomenika, i to: zajedno sa štapom, zatim s križem i ljiljanom, te u sklopu kompozicije s rozetom i polumjesecom. To je srednjovjekovni tip mača, dug i ravan s nakrsnicom koja završava okruglom jabučicom. Njegovo javljanje zajedno sa štapom susreće se prvi put na stećcima (br. 8).

Štit je prikazan dva puta, a štap i koplje jedanput. Mačevi i štitovi najvjerojatnije simboliziraju plemstvo i pripadaju ratnicima.²⁵ O simbolici štapa postoje razna mišljenja,²⁶ a njegovo zajedničko predstavljanje s mačem može simbolizirati uglednog ratnika koji je pripadao vladajućem društvenom sloju. Mačevi i štitovi su ovdje slabo zastupljeni što je slučaj i sa susjednim zadarskim područjem,²⁷ za razliku od nekih primorskih krajeva gdje su ti motivi najbrojniji.²⁸ I na području Hercegovine mačevi i štitovi su motivi koji dominiraju.²⁹ Motiv štapa javlja se još u Imotskoj krajini³⁰ i u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine.³¹ Sličnu simboliku kao mač može imati i koplje.³² I taj je motiv poznat sa stećaka Imotske krajine,³³ te Bosne i Hercegovine.³⁴ Njegovo javljanje ispod štita predstavlja jedinstvenu pojavu (br. 27).

Samo jedan spomenik ove nekropole ima ukras koji vjerovatno predstavlja čistu dekoraciju (br. 9).

Većina motiva s Crkvine ima dosta analogija na području Dalmacije i susjedne Bosne i Hercegovine, pa ipak ovdje nailazimo i na takva kompozicijska rješenja za koja nismo mogli naći analogije u dosad poznatim stećcima. U takve prikaze ubrajamo: mač i štap u zajedničkom motivu (sl. 1), profilacija koja daje jedinstven izgled spomenika (sl. 2), stilizirani križ na postolju s dva horizontalna kraka (sl. 3), križ ukomponiran u ljiljanu (br. 24) i dr. Stilizirani ljiljani koji se javljaju zajedno s križem (sl. 4) osobina su isključivo ovog područja (Kosovo polje), što govori u prilog postojanju posebne klesarske radionice.³⁵ Predstavljani motivi s Crkvine obogaćuju ukupan ukrasni repertoar ovih spomenika i sa svojim originalnim likovnim rješenjima izdvajaju ovu nekropolu u posebnu cjelinu u okviru umjetnosti stećaka.

Božanić-Bezić, Stećci i nadgrobne ploče u Makarskom primorju, *Starinar*, knj. XVII—1966, Beograd 1967, 170; L. Katić, *o. c.*, 159; Š. Bešlagić, *Ku-pres*, 172; isti, Stećci na Blidinju, 53; A. Benac, *o. c.*, 41.

²⁵ Š. Bešlagić, Stećci — Kultura i umjetnost, 225, 232; A. Benac, *Ra-dimlja*, 32; P. Anđelić, Neka pitanja bosanske heraldike, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, N. s., XIX, Sarajevo 1964, 162, 163.

²⁶ L. Katić, *o. c.*, 161; Š. Bešlagić, *o. c.*, 247, 249.

²⁷ Š. Bešlagić, Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra, 79.

²⁸ N. Božanić-Bezić, *o. c.*, 170; Š. Bešlagić, Stećci u okolini Šibenika, 199; isti, Stećci u okolini Trogira, 190, i dr.

²⁹ M. Vego, *o. c.*, 42; Š. Bešlagić, Stećci — Kultura i umjetnost, 229.

³⁰ L. Katić, *o. c.*, 160.

³¹ Š. Bešlagić, *o. c.*, 244.

³² Isti, *o. c.*, 233—234.

³³ L. Katić, *o. c.*, 132, 137, 138, 139 i dr.

³⁴ Š. Bešlagić, *o. c.*, 233.

³⁵ Sličnog mišljenja je i N. Miletić, Stećci, Beograd-Zagreb-Mostar 1982, 150.

Summary

ORNAMENTAL AND SYMBOLIC MOTIFS ON TOMBSTONES AT CRKVINA IN BISKUPIJA BY KNIN

In Biskupija by Knin at the site of Crkvina, there is a large cemetery of mediaeval standing tombstones — stećci — which according to the latest investigation numbers 114 monuments of which 27 bear ornamental motifs.

The dominating motif is the cross both in Latin and Greek forms in various variants. The multitude of crosses speaks of the Christian nature of this cemetery. The cross is followed by the motif of the lily which is shown and stylised, and in most cases is situated next to the cross. The rest of the motifs are not so numerous and they represent half-moons, rosettes, swords, shields, a spear and a stick.

Most of the motifs from Crkvina have analogies in other parts of Dalmatia and in neighbouring Bosnia and Herzegovina. However some compositions have not before been seen on other standing tombstones. To these belong: sword and stick in a combined motif (fig. 1), profilation giving a unique shape to the monument (fig. 2), stylised cross at the base with two horizontal arms (fig. 3), cross incorporated in a lily (24) and others. Stylised lilies with crosses are a feature unique to this area (Kosovo polje) and this suggests a local mason's workshop. The Crkvina motifs enrich the ornamental repertoire of these tombstones and with their original artistic compositions they constitute a specific group within the art of standing tombstones.

Lj. Radić, Ukrasni i simbolični motivi na stećcima . . . , str. 233—240.
SHP, 18/1988.

Sl. 1. Mač i štap. — *Sword and stick*

Sl. 2. Stećak ukrašen profilacijom. — *Standing tomb-stone with profile decoration*

Sl. 3. Stilizirani križ na postolju s dva horizontalna kraka. —
Stylised cross on base with two horizontal hands

Sl. 4. Križ s ljiljanom. Stećak na
grobu fra Luje Maruna. — *Cross
with lilies. Standing tomb-stone on
grave of fra Lujo Marun*